

Частина I

Гора Черепків

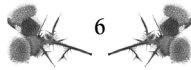
Свиня борюкалася, мов чортяка перед сповіддю. Брудна туша смішно здригалася, намагаючись перевернутися зі спини й зіп'ястися на ноги. Куди там: задні ратиці навіки застрягли в міцних руках Зоськи, а передні, сидючи зверху, стискував гострими колінами Йван.

— Ціхо, Фрося, ціхо... Зараз, почекай, добре тобі бендзе, то ест бардзо добра вудка... — крєктав жилавий чолов'яга, вминаючи куцьку в долівку.

Йван щосили тримав правицею палицю між зубами Фросі, а лівою намагався влити у вищирену пащеку самогон. Свиня хрипіла, самогон булькав і витікав, але господар був неблаганний. Десятирічний Степко стояв біля дверей на сторожі, нажахано спостерігаючи за потугами батьків.

— Хр-р-р... І-і-і... Уф-ф-ф... — просилася Фрося.

Світло маленького недогарка свічки коливалося в такт. На стіні збоку химерні чорні тіні витанцьовували свій чаклунський шабаш. З глибини хліва зблискували перелякані очі корови Красної і меншого підсвинка. Збуджено пофиркував кінь.

— Курвий син той наш кіт... Такого баняка за-
лив... — скрушно примовляв Іван.

Великий чавунний баняк упав і розколовся день пе-
ред тим, зіпсувавши звичний план тихого свинячого
вбивства.

— Так би насадилисьмо баняк з попелом на морду —
і тихо, і скоро, і горілка була б моя... Добре диви, сину,
чи там нікого нема... А то дасть немець твоїм батькам
по двадцять п'ять палиць по єдному місцю серед села,
ще й свиню забере, — з придигом примовляв батько,
вкотре перехиляючи сулію над свинячим рилом.

Хлопчик виглянув у шпарину: довгі лемківські хати-
ни сусідів з осудом витріщалися темними вікнами. Зда-
валося, що всі не сплять, а напружено виловлюють не-
зрозумілі звуки з полотна ночі. Знайомі за дня високі
пагорби стали примарними чорними котами з вигну-
тими спинами і готувались до стрибка в бік їхньої хати-
ни. Чіткі контури кущів і дерев перетворились на їхні
пазури. Десь там, унизу, по-березневому шумлива річка
Молочка розказувала всім, що робиться в їхньому хліві.

— Цо, боїшся? — відчула Зося синів настроїв. Жінка
кинула на Степанка усміхнений погляд. — Не бійся.
Єще не длуго.

Куця померла п'яною, тихою і щасливою: дивна
свиняча посмішка так і не зійшла з рила. Тварина не
відчула гострого леза ножа. Її гарне ймення — Фро-
ся — перейшло до схудлого за зиму підсвинка. Тепер
настала його черга і сп'яніти, і отримати найголовнішу
спадщину від Фросі Першої. Іван обережно зняв з ву-
ха зарізанної свині кульчик — шматок резини з видря-
панними числами — і переставив на вухо молодій свин-
ки, кинув погляд на жінку, перехрестився. Дружина

зосереджено кивнула. Їхня свиня не належала їм, ні корова, ані молодий підсвинок. У Волі-Розвинницькій, як і в Ярославі неподалік, як і в усій Польщі, уже другий рік усе належало війні. Перший рік війна взяла добре за горло. Але час навчив, як виживати...

Софія Дідич боялася війни. Боялася, що втратить свого Івана. Чи, може, й не втратить, а отримає каліку, такого, як старий Дозько з другого боку гори — неохайного одноногого лахмітника, що не міг ні зорати поля, ні накосити корові і в безсилій люті все норовив дати костуром по спині своїм дівчатам, котрі були і за коня, і за орача. Та й на ту бідосю і хлопці не поспішали в зяті йти.

— Та війна, що колись була, забрала не тільки ногу Дозька, а ще й щастя в його дівчат, — співчутливо переговорювалися селянки.

Новина, що знову почалася якась там війна, вийшла з єдиного сільського телефона у дворі старого графа Дідушицького й неспішно пішла поміж сотнею халуп по пагорбах.

— Кедись на війну коні забирали, — стривожилася сусідка, полька Мариля, бо її чоловік Тадеуш був іздовим у графа.

— ...А коні і солдати їсти хочуть, — доповнив новину вдома Іван. — А ячменю маємо тільки для нашого коня.

— А що, як тебе заберуть? А наша дитина що буде їсти? — Зосьці найбільше боліли рідні. — Та й поляки ще якусь роботу надигають, у графа на фільварку чи в Ярославі, а ми...

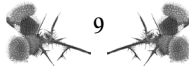
— Ми не одні такі, мати. А що має казати Антон Пйонтка? — Іван сидів на лаві й мимоволі нервово стискував широкі шорсткі долоні.

Антон Пйонтка був мірилом власних достатків для кожного українця Волі-Розвинницької. То була межа, за якою не хотів опинитися жоден з трохи більше п'яти сотень місцевого українського люду. Ніхто не знав достеменно, скільки в нього дітей, бо й мало хто їх бачив. Улітку вони ховалися від цікавих очей за хатою, а взимку стояли по троє-четверо на кожному підвіконні трьох вікон довгої хатини в подертих сорочинах і сумно дивилися на тих одягнених і взутих однолітків-щасливців, які спускалися на санчатах з гір. Старі черевики перейшли Антонові від покійного діда. Вони бачили болото, спеку, швацьку дратву і пам'ятали перший поділ Польщі, а ще й, може, плавання Ноя. Щороку Антон перев'язував їх свіжими пасами зі свинської шкіри. Ті підсихали й стягували геть діряві черевики, Антон ледве пропихав у них пів стопи і смішно волочив ноги з виставленими порепаними п'ятами — тому й Пйонтка. Якщо була біда в усіх, то в Антона — біда чорна. Тепер її примара нависла над кожною сільською хатиною. Люди з острахом чекали новин. Десь за тиждень вересневий ранковий туман розігнала вантажівка з німецькими солдатами, що зупинилася перед маєтком графа, а за трохи підїхало легкове авто з офіцером і приземистим чоловіком в окулярах з купою чемоданчиків. Графська прислуга побігла по селу скликати людей.

— Здається мені, що то син нашого пана Михальчука, — нахилилась до Софії сусідка Марилія, полегшено зітхнула й перехрестилась.

Хоч офіцер був усміхненим і мило поплескував по плечку кожного з вісімнадцяти дітей графа, напруга в натовпі не спадала.

— Видиш, до графа єст добрий, то й до нас таже бендзе, — заспокоювала не то себе, не то сусідів Марилія.

— Цо, нові порядки прийшли юж до нас? — збоку біля Дідичів стала Анеля Світальська, сестра Софії, зі згорбленою матір'ю попід руку.

— Ціхо, ціхо, — засапано видихнула стара Сташка. — Вже гірше, ніж є, то не буде...

Нарешті люди зібралися. Напружену тишу очікування розривав гавкіт сільських собак. Той охриплий неврівноважений хор гнав від людей спокій. Дітлахи, яким було наказано сидіти вдома, цікавими горобчиками сиділи на ближніх тинах. Офіцер неквапно ходив по колу, інколи зупинявся й уважно вдивлявся в обличчя. Не відводить погляду, спокійний — то поляк. Латана-перелатана одежа, опускає очі додолу — українець... А ось ці, що стоять відособлено, — гм... Нарешті офіцер заговорив польською мовою:

— Тепер Воля-Розвинницька є власністю великої Німеччини, — обвівши поглядом натовп, продовжив: — І не тільки власністю, а й буде під захистом і законами Німеччини. Ми хочемо встановити новий порядок в усьому світі, і ви мусите прийняти нові правила нашої влади. А не хочете, то... — артистично змахнув правицею — різко клацнули автомати, і холодні дула завмерли, націлившись на селян.

Обличчя солдат були байдужими. Люди заклякли. Одноногий Дозько крекнув і впустив з переляку один костур. Хтось від перенапруження голосно пукнув. Пан офіцер посміхнувся:

— Бачу, що зрозуміли, — добре, добре... — протягнув задоволено. — Отож... — знову легкий порух руки — і перед натовпом став Філько Михальчук.

Офіцер поклав руку на плече кремезного вусатого чоловіка.

— Ви добре знаєте, що то є ваш староста, або солтис Волі-Розвинницької. І не тільки староста, і не тільки мій тато, якого я дуже поважаю, — зробив офіцер павзу і приязно глянув на Філька, — а тепер ще й очі і голова німецької влади тут. Прошу, тату... Пшепрашам, пан Теофілій... Пан солтис має щось важливе сказати.

Філько по-бичому крутнув головою, вийшов уперед, прокашлявся й почав:

— Війна — то єст молоді хлопаки, які мусять добре воювати і добре їсти, знаєте то? — не то спитав, не то ствердив солтис.

Натовп слухав низький упевнений голос Михальчука і не зводив очей з його чобіт. Гарні блискучі халявки, добротна м'яка шкіра — кращі ніж у графа...

— Тепер кожна хата мусить здати вісімсот літрів молока, двісті яєць і двадцять кілограмів м'яса — така вимога військового часу. Кожен місяць приїздитиме з Ярослава хтось із перевіркою. Ми разом ходитимемо по хатах і перевірятимемо, чи вся худоба на місці. Шкіри із забитої худоби будете возити до Ярослава, там за них даватимуть сахарин або горілку чи взуття, так що не працюватимете чисто задурно. Без мого відома і дозволу тепер не ріжете жодної свині чи теля: то буде злочин проти Третього рейху, зрозуміло?..

Натовп випустив дружне розпачливе зітхання і знов завмер.

— І не треба мені казати, кілько в кого ротів у хаті і в кого яка біда: в кожного діда своя біда, всі то знаєте добре, і я таже то добре знаю, — наче читав людські думки солтис. — То треба зробити, як не хочете мати ще

більшої біди, розумієте? Віднині жорнами зерно вдома теж не мелете — лише на млині — і десятину віддаєте...

Юрма застогнала вдруге.

— Холера ясна, — не стрималась Анеля і закусила кінець хустки, щоб не сказати більше.

— Ну і щоби не малисьте спокуси не послухатися, то скажу вже і тут: кожна корова, кожна свиня буде мати кульчик на вухо з номером. Зловлю того, хто меле тихцем, — заберу і жорна, і корову. Заб'єте свиню без дозволу — всю тушу конфіскуємо... і двадцять п'ять ударів по голій дупі привселюдно. — Теофілій із запханими за широкий пояс пальцями дивився з-під лоба на людей.

Нові чоботи порипували, готові рушити в бік того, хто не згоден. Згодні були всі: то був переможець, за яким сила... і шкіряні чоботи.

— Пшепрашам пана солтиса... — деренчливий тоненький голос корчмаря порушив гіпнотичний стан натовпу. — А як хто не має ні корови, ні свиней, то як буде? — старий Давид звично терпляче всміхався, як до відвідувачів свого шинку.

Солтис запитально глянув на сина.

— А як то буде? — перепитав офіцер. Він наблизився до Давида і з відвертим презирством розглядав його й нечисленну купку євреїв. — А буде ніяк. Розумієш, юдо?

Давид втягнув голову в плечі й потупив погляд.

— Я дам, я дам, що зможу... — голос шинкаря затремтів.

— Що можеш? — глузливо перепитав офіцер. — Та не можеш, а маєш. Усе віддаси, все. Ну, але то трохи зачекає. Трохи, — підкреслив, і посмішка перетворилась на гидливу гримасу. — А тепер наш пан доктор

має провести медичний огляд усіх жителів села, від десяти років і старших, — обернувся до приземистого чоловіка в окулярах. — Усіх, крім юдів, — додав, глянувши на старого Давида, і різко змахнув рукою в бік автоматників — кілька солдатів погнали євреїв до домівок.

— Добре, же ми худобу маємо, не? — не стрималася балакуча Мариля. — Видиш, теперкай у них все заберуть.

Зіщулена Софія мовчки хитнула головою. Вона завжди була згодна зі всім і всіма, навіть якщо не згодна. Степанко — єдиний стовпець її непослуху. Все інше — то таке... Можна поступитися.

Майже шість сотень людей тепер терпляче стояли перед входом до польської школи.

— Скільки жиємо, а доктора перший раз повиділисьмо, — стиха переговорювались люди.

Молодим було цікаво, старшим — лячно. Ті, що виходили, нічого не розказували, якось зіщулившись, поспішали до своїх домівок. Настала черга Дідичів зайти. На партах лежали дивні металічні інструменти. Лікар вправно затискав голови чудернацьким, вигнутим дугою циркулем, вимірював череп, а металічною стрічкою — відстань між очима, висоту лоба і ширину обличчя. Солдат-помічник педантично визначав зріст, довжину рук, ніг. Інший ретельно записував.

— Ми з тобою, Зосько, як худоба якась. Може, нас не приріжуть, що? — сумно посміхнувся Йван, відійшовши від школи.

Холод від тієї металеві стрічки залишився на чолі і тривожив душу.

— А для чого? Ні сала, ні м'яса не маємо. Хіба на немецке мидло підемо, — віджартувалася дружина.

Степанко аж зупинився й округлив від переляку очі:
— Я не хочу на мило, що ми німцям такого зробили?
Батько всміхнувся до малого:

— Видиш, сину, яка справа то є цікава: світ — зовсім як та самісінька школа, де ми тільки-но були. І є на світі дві кляси люду, тільки дві, холера ясна: ті, що командують, і ті, що їх мусять слухатися. Одні ходять до першої кляси, решта — до другої.

— То зовсім як в нас в польській школі? — здивувався малий. — Три роки треба ходити до другої кляси, а три роки — до третьої?

— Так, але люди попадають до тих клясів єден раз на все життя. Не маєш ні пістоля, ні злотих — не матимеш сили в цьому світі: друга кляса, кляса овець. І двері до першої кляси закриті навечно.

— А як я не буду слухатися тих командирів?

— О-о-о... То до тюрми підеш... альбо буде з тобов, як з Іваном Крілем і його родиною.

— Матка Боска, Єзус Христос... Нех Бог боронить, — перехрестилася Зоська.

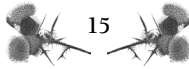
Степанові від того спомину пішов мороз по шкірі. Хоч ще був зовсім малим, але та страшна картина засіла в голові навіки: широка лава, а ній — скривавлений Іван... Мертвий. Шкіра звисає пасами. Лице в страшних синцях. Чорні великі мухи... Ледь чутний шепіт-шелест жіночих голосів навколо:

— Зельонка... То Зельонка зробив з ним... За кропиву на межі... Тс-с-с...

Графський гайовий поляк Зельонка не відчував за собою вини за те, що вбив Івана: нема чого збирати кропиву коло графського лісу. Ну і що, що майже на своєму городі. Граф своїх поляків у біді не залишить.

Що, дарма звозила їх графська родина сюди майже сотню літ з Великої Польщі, давала роботу на фільварку, кращі земельні наділи, офірувала на костел? Адвокат графа довго відстоював у суді правду — свою, графську. А по тому старший брат аж позаздрив мертвому Іванові: власну корову довелося продати, щоб віддати судові витрати за гріх брата, жінка голосила і кляла покійника на все село. Опісля ніхто не випускав коней на нічний випас: зайдуть на панську стерню — доведеться відробляти на жнивах. Ні ягід, ні грибів, ні хмизу, ні кропиви на узліссі графського лісу ніхто більше не збирав.

Та війна не потребувала смерті маленьких сіл: вони мали бути придушені, але живі, щоб годувати решту божевільного світу, який мусив стати інакшим. Солдати поїхали, і село видихнуло з полегшенням. Поки втрати були невеликі: єврейські сім'ї чогось вивезли, як і майже все їхнє добро. Були люди — і нема, наче й не жили поруч. Лиш саморобна лялька маленької Ханни осиротіло дивилася в небо очицями-намистинками з осінньої калюжі. Сільські жіночки навіть втішались: не будуть тепер чоловіки останні злоті в корчму нести. Поки нова війна видавалася не страшнішою за звичний передновок, а завтра... А до завтра треба просто дожити: хто зна, може, й швидко закінчаться ті незрозумілі зміни. Та за тиждень війна нагадала про себе: солтис Михальчук і гайовий Зельонка почали обходити селянські двори. Рев худоби, квичання свиней супроводжували їхній перехід від хати до хати. Перелякані тварини завертали навіженими від болю очима і за мить стріпували новими гумовими пластинами-кульчиками. У синій шкіряний зошит солтис Михальчук, слинячи час від часу хімічний олівець,

дбайливо занотовував: у кого, що, скільки і яке приблизно по вазі. Господині плакали і притискали до себе дітей. Газди мовчки бралися за сокири і затято рубали дрова до ночі.

— Вважай, Йване, жеби всі яйця, молоко, м'ясо поздавав, — ковзнув строгим поглядом по Дідичу солтис. — Від завтра бідони стоятимуть біля графського двору, — обернувся до Зоськи.

Усміхнена, але бліда Зоська кивнула. Кутики вуст тремтіли, бо страх голоду заходив у душу.

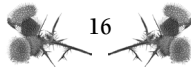
— То вам ще пощастило, що тільки одну дитину маєте, — кинув староста погляд на принишколого Степанка.

— Ги-ги... — видав Зельонка, зблиснувши металічними зубами.

Йван умить став як заграва. Зосьці щось зойкнуло всередині. Сусід Тадеуш, що допомагав тримати худобу, недобре посміхнувся. Пригладив пшеничного чуба. Вичекав, коли влада пішла за поріг, поплескав Івана по плечку:

— Що, Йвасю, малисьмо корови як корови, свині як свині, а тепер видиш, які файні кобіти з кульчиками дісталисьмо? І то вже не наше... Може, ще нових жінок нам дадуть? — підморгнув до Зоськи. — Тепер мусите кожна хлопа в зад цілувати. Важкі часи настають, важкі... Пішли, Йване, до мене, втопимо свою біду... Мочені яблука юж добре вквасилися, ходи...

Степанко спав, укритий теплим кожухом. Софія молилася. Скоро їй буде непереливки. Той Тадеуш, хитрий лис, завше намовляє Йвана... Зараз її Іван буде геть не її... Та вже й не молилася: була думками десь біля Матінки Божої і просилася до неї. От і чоловік.

Голосно ввалився в хату і впер дикий погляд у принишклу дружину. Волошкові за дня очі відливали крицею.

— Не треба, Іване...

— Треба, треба. Вистачить, жеби наді мною хлопи сміялися.

— Хоч не тут... Не ту-у-ут...

Софія добре знала, що таке передновок: майже місяць після того, як зійшов сніг, не можна було дивитися нікому в очі — ні тільній корові, ні свині, ні мовчазному чоловікові, ані єдиному синові Степанкові. То були очі голоду, і вона відчувала себе винуватою перед ними всіма. Жінка старанно вишукувала молоду кропиву поміж кущів, запарювала, і заправляла жовтим прогірклим салом з часником, і втішено дивилася, як двоє її рідних чоловіків смакують нехитру страву.

— Мамо, а ти чого не їси?

— А я вже поїла раніше, — усміхалася Зоська.

Йван лише кидав мовчазний погляд на маленьку худеньку дружину й не питав нічого. Вичікував, коли малий оближе миску і піде за поріг. Тоді рушав за ним, залишаючи після себе дві-три ложки липкої зелені — Софії вистачало, щоб рухатися й усміхатись.

— Матка би таже хтіла мати такі чарни влоси, — не раз повторювала білява Зоська, пригладжуючи неслухняне Степанкове волосся. — Добре, що ти ест еще малий, — додавала тепер жінка.

Таки найдорожчий у світі її непослух Степанко! Пружина, яка вистрілювала в ньому з кожним «треба» чи «мушиш», уперто не хотіла слабнути. Йому ж до безтями подобалося її розтріпане біляве волосся, зарум'янене обличчя, а особливо — очі. Коли вона сварилася, вони ставали більшими. Але вона все одно була добра

й нагадувала білу хмаринку з синіми краплинами неба. З таких не буває дощу.

— А я хочу бути юж великим, — сині очі Степана дивилися серйозно.

— Не, не треба тобі того, сину. Я так люблю тебе, Степку... Ти єще малий, не розумяш тего. А тепер, хто єст велький, той юж на войну їдзе. А там ніхто нікого не любить, розумяш? Там альбо життя, альбо — смерть. Там тільки вбивають і калічать молодих хлопців... А їхні матки вдома плачуть. Не є то добре, — зітхнула мати.

— Але я не буду вбивати і калічити. Я буду там сильним... і матиму сильних товаришів... і ми з ними всіх поганих людей виженемо в болото... чи до моря... І вони собі нех по морю пливуть далеко від нас! — запально розмахував руками Степанко.

— То не та война, цо ти бавишся з інними хлопаками, кеди корову пасеш, — усміхалася Зося і, перехрестивши сина, вкотре сказала: — Малий ти єст... Бережи тебе, Матка Боска і Єзус Христос. Біжи до Владка і Тимка, бався. Тільки ніц не розкажуй про те, цо ми свиню зарізали, добре? То не можна нікому знати, бо прийде солтис і забеже все м'ясо і сало, і будеш голодний.

— Добре, — кивнув Степан. — А Марціну можна сказати?

— Марціну можна, але дуже ціхо, жеби ніхто не чув.

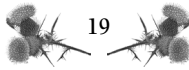
Та улюбленець Степанка рудий Марцін вже й так усе знав. Трирічний котяра знав геть усе: коли мають пригнати з пасовища корову і доїти її, де Зося заховала глечик з солониною для найгірших часів, чи те, цо в його господарів уже закінчуються припаси і треба рушати на мишкування. У березневих війнах кохання суперник протягнув зубами по його морді, і тепер Марцін мав

довгий шрам з одного боку, тож крива усмішка довершувала образ наглого і витривалого кота. Він дозволяв Степанові себе гладити й уважно слухав малого довгими прохолодними вечорами. Зле бути одному...

— Знаєш, Марціне, а теперкай ні ковбаси, ні вудженини не буде, — малий скривився і звернув погляд вгору. Кіт підняв морду і примружив очі. Ця картина спогадів була незабутньою і найкращою... На ті вишневі кільця, що обліплювали верх комина під самісінькою стріхою перед Різдвом і Великоднем, обоє любили дивитися довго і незмигнуто. Так пахнув рай, до якого готувалася втрапити мати, що особливо довго молилася перед святами. Степанко теж бубнів поруч слова молитви, які мала почути сумна Матінка Божа в красивому зеленому платті і з відкритим пораненим серцем. Вона не хотіла м'ясного, бо жила на небі, де було всього вдосталь, але ковбаса з-під стріхи опускалася лише двічі на рік, в особливі дні на честь її маленького сина, якого вона тримала вільною рукою. Поруч, на другому образі, він був уже великий і теж мав скривавлене відкрите серце і серйозні очі. Молитва була перепусткою до ковбаски... Степан сподівався колись таки бодай одним оком побачити те місце, де багато їжі і не треба пильнувати, як на землі, коли хоч трохи дозріє зерно чи черешні в графському саду. Йван молився лише зранку, швидко і з опущеною головою, далі голосно зітхав і зі словами «Один кінь юж помолився, а другий чекає» рушав до роботи, бо той хліб насущний, який просили в Господа всією родиною, приходив важкою працею на двох гектарах поля.

— Мамо, а для чого ми молимося? — не розумів Степанко того щоденного стояння на колінах перед

образами. Одного разу, коли нікого не було в хаті, навіть перевертав ікону і дивився, чи нема там ззаду тих очей і вух, якими Бозя все чує і бачить, як казала мати.

— Для того, жеби ти був доброю дитиною, любив інших, і тоді Бог любитиме тебе, — витерла руки в запаску Софія і перехрестилася.

Малий замислився. Він любив маму, тата, тіток, дядьків: вони всміхалися до нього, запитували, як справи, а дядько Стах Світальський, чоловік тітки Анелі, навіть подарував глиняного свищика... Владка і Тимка — з ними можна було голяка весело стрибати в річку, бігати наввипередки... Чесю Щигельську — в неї такі гарні ямочки, коли сміється... Кота Марціна — він був найліпшим другом узимку... Та чим же кращі ті намальовані поранені люди?

— Але вони мене не знають і ніколи не бачили. І я їх теж. То чого я маю їх любити, а вони мене?

— Бо то є такі люди, які добре знали, як треба жити, і ту правду залишили інним людям, розумієш? — запитально глянула на сина Зося.

Малий заперечливо мотнув головою:

— Не, не розумію. Як вони казали правду, то чому в них серце зверху? Вони померли чи живі?

— Юж померли. Єзус Христос помер на хресті. Йому цвяхи забили в руки і ноги. Але через три дні він став живий і пішов на небо. Тепер на нас дивиться з неба і вшистко знає, що кожен з нас робить. Мусимо любити кожну людину, як Христос, розумієш?

— А Іван Кріль як помер, то чого не пішов на небо? Та й чого з Ісусом таке зробили? Чого він помер, як всіх людей любив? — ніяк не міг уторопати хлопчина.